

B.A. Part III - Sociology - Paper II

Module - 2-A] Religion : Max Weber

प्रकरण

मॅक्स वेबर

(Max Weber, 1864 - 1920)

प्रास्ताविक

मॅक्स वेबर हा जर्मन समाजशास्त्रज्ञ असून त्याने जर्मनीमध्ये समाजशास्त्राचा वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून अभ्यास सुरु केला. कुशाग्र बुद्धिमत्ता, राजकीय सल्लागार, सामाजिक घटनांचे सूक्ष्म निरीक्षण करणारा समाजशास्त्रज्ञ आणि जर्मन समाजशास्त्रीय मंडळाचा सहसंस्थापक या विविध दृष्टीने मॅक्स वेबरला त्या काळात महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. समाजशास्त्रीय अभ्यासात वेबरने नवीन अभ्यास पद्धतीचा अवलंब केल्याने त्याला अशा पद्धतीचा निर्माता म्हणून मान्यता मिळाली. त्याने सामाजिक घटनांचे सूक्ष्म निरीक्षण व विश्लेषण केले. कोङ्रेसच्या मते, वेबर ज्या काळात वावरला, त्या काळात जर्मनीतील राजकारण अत्यंत गढूळ स्वरूपाचे होते. त्याचा वेबरच्या मनावर खूप परिणाम झाला. अर्थात, त्याचे प्रतिबिंब वेबरच्या चितनावर पडलेले आढळते. वेबरने सामाजिक क्रियेचे प्रकार, अधिकाराचे प्रकार, आदर्श नमुना, प्रॉटेस्टंट धर्म व भांडवलशाही इत्यादीविषयी सखोल विवेचन केले. त्याचे हे विवेचन म्हणजे त्याने समाजशास्त्रीय विचारांमध्ये घातलेली मोलाची भर असेच म्हटले जाते.

मॅक्स वेबरचा जीवनवृत्तांत (Life History of Max Weber)

मॅक्स वेबर या जर्मन विचारवंताचा जन्म २१ एप्रिल, १८६४ मध्ये बर्लिन येथे झाला. सात भावंडांमधील मॅक्स वेबर हा सर्वांत मोठा मुलगा होता. त्याचे आई-वडील हे प्रॉटेस्टंट पंथातील असल्याने सालझर्गमध्ये कॅथॉलिक पंथीयांनी केलेल्या छळास कंटाकून वेबरचे पूर्वज तसेच आजोबा बिएलफिल्ड येथे येऊन स्थायिक झाले. या ठिकाणी वेबरच्या आजोबांनी व्यापार सुरु केल्याने अल्पावधीतच वेबरचे घराणे श्रीमंत बनले. वेबरचे वडील सुरुवातीला नोकरी करीत होते. 'एरफर्ट' येथे ते न्यायाधीश असताना मॅक्स वेबरचा जन्म झाला. पुढे ते राजकारणाकडे वळले. त्यामुळे मॅक्स वेबरवर राजकारणाचाही प्रभाव पडला. त्याला अनेक लोकांचे विचार ऐकण्याची संधी मिळाली. सुरुवातीपासूच त्याने होमर, सिसेरो यांच्या ग्रंथाचे वाचन केले तर गटे, कान्ट, शोपेन, हॉर यांचे तत्त्वज्ञान आत्मसात केले होते.

वयाच्या १८ व्या वर्षी 'हायडेलबर्ग' विद्यापीठात दाखल होऊन त्याने तिथे ३ वर्षे कायद्याचा अभ्यास केला. तसेच धार्मिक ग्रंथाचेही भरपूर वाचन केले. आपल्या बुद्धिमान मुलाने साधे जीवन जगावे अशी त्याच्या आईची इच्छा होती. परंतु तो वडिलांकडे अधिक

आकर्षिला गेला. हायडेलबर्ग विद्यापीठात कायद्याचे शिक्षण घेताना तो आपल्या काकांच्या घरी राहत होता. तिथे त्याला आपल्या चुलतभावाप्रमाणे भरपूर बीअर पिण्याची सवय लागली. त्यामुळे तरुण व सशक्त मॅक्स वेबर अत्यंत अशक्त व रोगट दिसू लागला. वेबरने आपल्या या व्यसनाचा अभ्यासावर मात्र कोणताही परिणाम होऊ दिला नाही.

हायडेलबर्ग विद्यापीठातील कायद्याच्या अभ्यासानंतर आपले जीवन नावीन्यपूर्ण बनविण्यासाठी त्याने 'स्ट्रान्सबर्ग' येथे सैनिक सेवा पत्करली. या ठिकाणी मॅक्स वेबर आपली मावशी 'इडा' व तिचे यजमान 'बोमगार्टन' यांच्या सानिध्यात आला. या उभयतांनी वेबरच्या मनात धर्माविषयी जागृती निर्माण केली. नैतिक दृष्टीने जीवनाकडे पाहण्याचा वेबरचा दृष्टिकोण इथेच विकसित झाला. इडा व बोमगार्टन पती-पत्नी हे वेबरचे दुसरे पालक बनले. त्यामुळे वेबरच्या विकासातील त्यांचा प्रभाव अधिक असल्याचे जाणवते. मॅक्स वेबरचे आपली चुलतबहीण 'एमी बोमगार्टन' हिच्याशी प्रेमसंबंध होते. हे प्रेम प्रकरण ६ वर्षे चालले. परस्परांचे चुलत भाऊ-बहिर्णीचे नाते आणि शारीरिकदृष्ट्या एमीची खूपच अशक्तता यामुळे अखेरीस दुःखी कष्टी अवस्थेत वेबरने तिच्याशी असणारे प्रेमसंबंध तोडून टाकण्याचा निर्णय घेतला.

१८८४ साली मॅक्स वेबरची सैन्यातील नोकरी संपली. त्यामुळे तो आपल्या आई-वडिलांकडे परत आला आणि बर्लिन विद्यापीठात त्याने पुढील शिक्षणास सुरुवात केली. यानंतरची ८ वर्षे म्हणजे १८९२ पर्यंत वेबर आपल्या आई-वडिलांच्या घरीच राहिला. वेबरच्या दृष्टीने हा ८ वर्षांचा काळ जीवन उलथापालथ करणारा ठरला. कारण बर्लिन विद्यापीठातील शिक्षण, मध्येच थोडी सैन्यातील नोकरी, पुढे बर्लिन कोर्टात ज्युनिअर बॉरिस्टरचे काम व त्यानंतर बर्लिन विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या फीवर जीवन जगणारा प्राध्यापक अशी त्याच्या जीवनात उलथापालथ झाली. या काळात मॅक्स वेबर आर्थिकदृष्ट्या आपल्या वडिलांवर अवलंबून होता. अर्थात, त्याला हे आर्थिक परावलंबन मान्य नव्हते. या काळात वेबरला आपल्या आईच्या विचारांनी आकर्षित केले. वडिलांच्या सुखलोलुप स्वभावाचा मॅक्स वेबरला खूप राग येत होता. त्यामुळे तो वडिलांपासून दूर जाऊ लागला.

बर्लिन विद्यापीठात असताना वेबरचा 'मॉम्सेन' (Mommsen) या इतिहासकाराशी चांगला परिचय झाला. मॉम्सेनच्या हाताखाली वेबरने रोमन कायद्याचा अभ्यास केला. याच काळात वेबरने १८९१ मध्ये डॉक्टरेटसाठी 'रोमन अँग्रेझिअन हिस्ट्री' हा प्रबंध सादर केला. हे त्याचे सर्वात श्रेष्ठ दर्जाचे संशोधनकार्य ठरले. या संशोधनकार्यामुळे मॅक्स वेबरची बर्लिन विद्यापीठात त्याचे शिक्षक गोल्डस्मिथ यांच्या रिकाम्या जाणी पूर्ण वेळ व्याख्याता म्हणून नेमणूक करण्यात आली. शिक्षक असताना वेबरने आपल्या जीवनास अत्यंत कडक शिस्त लावून घेतली. आदर्श शिक्षकाच्या अंगी आढळणारे गुण त्याने प्रयत्नपूर्वक संपादन केले.

१८९३ मध्ये मॅक्स वेबरने 'मेरी अॅन शिटजर' या २२ वर्षे वयाच्या मुलीशी विवाह केला. त्याच वर्षी त्याची 'फ्रीबर्ग' विद्यापीठात अर्थशास्त्राच्या प्रमुखपदी नियुक्ती झाली.

नियुक्तीनंतरचे वेबरचे आणि मेरी अॅनचे सहजीवन सुरु झाले. परंतु प्रत्यक्षात या भयतांचे वैवाहिक जीवन समाधानी नव्हते.

१८९५ मध्ये वेबरने 'राष्ट्रीय स्थिती आणि आर्थिक धोरण' यासंबंधी राष्ट्रभक्तिपर महत्वाचे भाषण दिल्याने तो अधिकच प्रकाशात आला. १८९६ मध्ये तो पुन्हा हायडेलबर्ग विद्यापीठात अर्धशास्त्राचा प्राध्यापक झाला. या ठिकाणी त्याचा बेकर, फिशर, जॉर्ज जेलिनिक, ट्रायटश इत्यादी बृद्धिमान विचारवंतांशी संबंध आला. या सर्व विचारवंतांमध्ये मॅक्स वेबरचे स्थान हे एखाद्या वर्तुळातील मध्यबिंदूसारखे होते.

१८९७ मध्ये वेबरचे आई-वडील हायडेलबर्गात त्याला भेटावयास गेले असता वेबरच्या आईने आपल्या मुलाकडेच राहण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यावरून पिता-पुत्रामध्ये कडाक्याचे भांडण झाले. आईला आपल्यापासून सक्तीने परत नेत असल्याबद्दल आणि आईला क्रूर वागणूक दिल्याबद्दल मॅक्स वेबरने आपल्या वडिलांना घरातून निघून जाण्यास सांगितले. यानंतर एका महिन्यातच त्याच्या वडिलांचे निधन झाले. या प्रसंगाचा वेबरच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. तसेच त्याच्या लिखाणावर, वाचनावर आणि प्रकृतीवरदेखील परिणाम झाला. अभ्यासात तसेच शिकविण्यात तो आपले मन एकाग्र करू शकला नाही. अर्थातच, त्याने विद्यापीठातील आपल्या प्राध्यापकपदाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर तो हायडेलबर्ग येथे एका आरोग्यधामात राहिला.

१९०३ मध्ये आपल्या प्रकृतीत सुधारणा झाल्यानंतर त्याने एका जर्मन विज्ञान नियत-कालिकाच्या (German Social Science Journal) संपादकीय विभागात काम करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे त्याचे बौद्धिक पुनरुज्जीवन होण्यास मदत झाली. या काळातच त्याने सामाजिक शास्त्रांच्या पद्धतिशास्त्रावर महत्वपूर्ण लिखाण केले. १९०४ मध्ये त्याने अमेरिकेत जर्मन समाजरचनेवर भाषण दिले. अमेरिकन सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांमुळे तो खूपच प्रभावित झाला. अमेरिकेतील वास्तव्यात वेबरने प्रॉटेस्टंट धर्म आणि भांडवलदार, राजकीय संघटन, नोकरशाही यांसारखे विषय अभ्यासासाठी निवडले.

१९१८ मध्ये वेबरने 'व्हिएन्ना' विद्यापीठात एक रात्र प्राध्यापकाचे काम केले. त्यानंतर एका वर्षाने त्याला 'म्युनिच' विद्यापीठाने आमंत्रित केले. म्युनिच येथील त्याची व्याख्याने फारच गाजली. १९१८ ते १९२० या काळात मॅक्स वेबरने विविध राजकीय कार्यक्रमांत भाग घेऊन अनेक लेख व निबंध प्रसिद्ध केले.

१४ जून, १९२० मध्ये जर्मनीचा हा थोर विचारवंत न्युमोनियाच्या आजारपणामुळे काळाच्या उदरात ५६ व्या वर्षी अंतर्धान पावला. त्याच्या निधनाने एका वादळी व्यक्तिमत्त्वाचा अंत झाला. या महान विचारवंताचे शेवटचे शब्द 'The truth is the truth' असे होते. सत्यातच स्वतःला शोधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या समाजशास्त्रज्ञाने स्वतःची प्रतिमा सत्यावरच उभी केली.

मॅक्स वेबरची ग्रंथसंपदा

मॅक्स वेबरचे लिखाण अथवा ग्रंथसंपदा ही बन्याच प्रमाणात निबंधाच्या स्वरूपाची

असून हायडेलबर्ग विद्यापीठ हे त्याच्या कार्याचे स्फूर्तिस्थान होते. या ठिकाणी वेबरने अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले. त्याच्या बहुतेक लिखाणाचा अनुवाद अनेक विचारवंतांनी केलेला दिसून येतो. वेबरची महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदा त्याच्या मृत्यूनंतरच प्रकाशित करण्यात आली. वेबरने जी ग्रंथसंपदा निर्माण करून समाजशास्त्रात मोलाची भर घातली, त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१. 1889 : 'History of Commercial Societies In the Middle Ages' Ph.D. thesis.

२. प्रॉटेस्टंट आचारशास्त्र (1905 : The Protestant Ethics) हे दुसरे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. मॅक्स वेबर स्वतः प्रॉटेस्टंट पंथाचा होता. त्याला आलेल्या काही कौटुंबिक अनुभवातून व्यक्तिवर्तनातील नैतिकतेची त्याला आवश्यकता भासली. त्याचा परिपाक म्हणजे वेबरचे हे पुस्तक होय.

३. 1916 : या वर्षी वेबरने 'The Religion of China' आणि 'The Religion of India' ही दोन पुस्तके लिहिली.

वेबरच्या मृत्यूनंतर 'हॅन्स गर्थ' व 'मिल्स' यांनी १९४७ मध्ये 'Economy and Society' (अर्थव्यवस्था व समाज) तर १९५० मध्ये 'The Hindu Social System' हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले. तसेच १९४७ मध्ये टालकॉट पार्सन्स याने वेबरचे शोध निबंध 'The Theory of Social and Economic Organisation' या नावाने इंग्रजीतून ग्रंथरूपाने प्रकाशित केले. वेबरची संपूर्ण ग्रंथसंपदा जर्मन भाषेत उपलब्ध असून त्याचा अनुवाद, संपादन आणि प्रकाशन इंग्रजी भाषेतून करण्यात आले. त्यामुळे मॅक्स वेबरच्या समाजशास्त्राची ओळख संपूर्ण जगाला होणे शक्य झाले. एक विज्ञान म्हणूनच समाजशास्त्राला विकसित करण्यासाठी वेबरने आयुष्यभर परिश्रम घेतले. वरील विविध महत्त्वपूर्ण ग्रंथांद्वारे मॅक्स वेबरने समाजशास्त्रीय विचारांमध्ये फार मोलाची भर घातली.

मॅक्स वेबरवरील वैचारिक प्रभाव

मॅक्स वेबर हा मूलतः उदार मताचा होता. तो जरी तत्त्वज्ञानी असला तरी विद्यापीठीय शिक्षण घेत असताना तो अनेक बुद्धिवंतांच्या सानिध्यात आला. एक प्रख्यात शास्त्रज्ञ आणि सामाजिक विचारवंत म्हणून वेबर प्रसिद्धीस आला. तो त्याच्या समकालीन मित्रांच्या प्रभावामुळे आणि घरच्या व्यक्तीमुळे. वेबरचे वडील उदारमतवादी आणि राजनीतिज्ञ असल्याने अनेक राजनैतिक नेत्यांचे विचार जवळून ऐकण्याची संधी मॅक्स वेबरला मिळाली. त्यामुळे बालवयापासूनच मॅक्स वेबरवर होमर, सिसेरो, गटे, स्पिनोझा इत्यादी विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव पडला. कान्टचे तत्त्वज्ञान वेबरच्या पद्धतिशास्त्रास खूप उपयुक्त ठरले. तसेच फर्डिनांड टोनिसची 'समाज आणि लोकसमूह संकल्पना' वेबरच्या समाजशास्त्रीय विचारावर प्रभाव पाडते तर, जॉर्ज सिमेलची 'सामाजिक संबंधाचे स्वरूप व धनाचे तत्त्वज्ञान' (Nature of Social Relationships and Philosophy of Money) ही संकल्पना त्याच्या आदर्श प्रारूप (Ideal Type) या विचारावर प्रभाव पाडते.

सामाजिक क्रियांचे स्वरूप आणि प्रकार वेगवेगळे असले तरी मानवी सामाजिक जीवनाचा तो एक अविभाज्य घटक आहे हे गृहीत धरून मॅक्स वेबरने सामाजिक क्रियेच्या अभ्यासाकडे आपले लक्ष अधिक केंद्रित केले. त्याचे संपूर्ण समाजशास्त्रच या सामाजिक क्रियेच्या संकल्पनेवर आधारित असल्याचे दिसून येते.

(ब) धर्माचे समाजशास्त्र (Sociology of Religion)

प्रॉटेस्टंट नीतिशास्त्र (आचारशास्त्र) आणि भांडवलशाही/वेबरचे धर्मविषयक विचार

मॅक्स वेबरने जे अनेक महत्त्वपूर्ण विचार मांडले, त्यातील त्याचे प्रॉटेस्टंट नीतिशास्त्र अथवा आचारशास्त्र आणि भांडवलशाही यांच्या अनुषंगाने मांडलेले धर्मविषयक विचार अतिशय महत्त्वपूर्ण समजले जातात. वेबरच्या प्रॉटेस्टंट आचारशास्त्र आणि भांडवलशाही या धर्मविषयक विचाराने समाजशास्त्रीय ज्ञानात फार मोलाची भर घातली. वेबरने आपला वरील विचार मांडताना जगातील कन्फ्युशियन हिंदू, बौद्ध, ख्रिश्चन, मुस्लीम इत्यादी धर्माचा अभ्यास करून धर्म ही एक आचारपद्धती आहे आणि त्यामध्ये समाजपरिवर्तनाची शक्ती सामावली आहे, असे प्रतिपादन केले आहे. वेबरच्या मते, धर्माचा आर्थिक आणि सामाजिक घटनांशी संबंध असून तो परिवर्तनशीलतेला जबाबदार ठरतो. तसेच धर्म हा आर्थिक घटकांवर-देखील आपला प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करतो. धर्माचा हा प्रभाव सामाजिक घटनांवर आणि आर्थिक जीवनावर कसा पडतो हे दाखवून देण्यासाठी वेबरने प्रॉटेस्टंट आचारशास्त्र आणि भांडवलशाही (Protestant Ethics and Capitalism) यासंबंधीचा विचार मांडला.

भांडवलशाही म्हणजे काय आणि प्रॉटेस्टंट धर्म भांडवलशाहीच्या विकासासाठी तसेच समृद्धीसाठी कसा पूरक ठरला, याचे विश्लेषण करताना वेबरने प्रॉटेस्टंट धर्माच्या आचार-शास्त्राचे महत्त्व इतर धर्मपेक्षा कसे वेगळे आहे हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, प्रॉटेस्टंट धर्माची शिकवण नसती तर, भांडवलशाहीचा विकास सध्या ज्या गतीने झालेला आढळतो तसा तो झाला नसता. भांडवलशाहीने वेगळेच रूप धारण केले असते.

प्रॉटेस्टंट धर्म आणि भांडवलशाही यामधील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी मॅक्स वेबरने त्याचा आदर्श नमुना (आदर्श प्रारूप) तयार केला. अर्थात, भांडवलशाही तत्त्वज्ञानात फरक असल्याचे स्पष्ट करताना त्याने आधुनिक भांडवलशाहीची ठळक वैशिष्ट्ये विशद केली. ही वैशिष्ट्ये म्हणजेच भांडवलवादाची प्रेरणा आहे असे वेबर सुचवितो. त्याच्या मते, हा आधुनिक भांडवलवाद धनसंचय करणे आणि त्यासंबंधीची क्रिया यावर आधारित आहे.

आधुनिक भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये

वेबरने आधुनिक भांडवलशाहीची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली.

१. भांडवलशाहीत उद्योग आणि व्यापार वैज्ञानिक पद्धतीने चालविले जातात. तसेच, व्यक्तिगत मालमत्तेचे अधिकार हे भांडवलशाहीचे प्रमुख लक्षण आहे.

२. यंत्राद्वारे कारखान्यात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले जाते. अशा उत्पादित वस्तूंच्या विक्रीसाठी संघटित बाजारपेठेची निर्मिती केली जाते.

३. आधुनिक भांडवलशाहीमध्ये श्रमविभाजन व विशेषीकरण यावर अधिक भर देण्यात येतो.

४. जास्तीतजास्त नफा मिळविणे हे प्रमुख ध्येय असून त्यासाठी अधिक दर्जेदार मालाची निर्मिती केली जाते.

५. भांडवलशाही व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीला कार्य हेच जीवन आणि कुशलता हेच धन मानून त्या आधारे कार्य करावे लागते.

६. व्यावसायिक निष्ठा (Vocational Ethics) ही महत्वाची मानली जाते. व्यवसाय कुशलतेवरच व्यक्तीचा दर्जा व धन अवलंबून असते.

७. जे जुने अथवा कुशल आहे, त्याचा भांडवलशाहीत नाश होतो.

मैक्स वेबरने भांडवलशाहीची वरील ठळक वैशिष्ट्ये विशद करून त्या आधारे असे स्पष्ट केले की, व्यवसाय किंवा कार्य हे व्यक्तीच्या दृष्टीने आवश्यक असून व्यक्तीच्या कार्यकुशलतेच्या आधारेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत व्यक्तीचे मूल्यमापन होत असते. त्यासाठी व्यक्तीचे आचरण पुढीलप्रमाणे हवे. उदा. व्यक्तीला आपण करीत असलेल्या व्यवसायाचे वैज्ञानिक ज्ञान हवे, उत्पादनाचे पुरेसे आणि योग्य साधन हवे. उत्पादित वस्तुंसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेची व्यवस्था हवी अशा विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत उत्पादित प्रक्रिया सुरु असेल तर निश्चितच व्यक्तीचे आचरण भांडवलशाहीच्या विकासाला उपयुक्त ठरेल. यालाच वेबरने 'भांडवलवादाचे आधुनिक रूप' असे संबोधले. या संदर्भात प्रॉटेस्टंट धर्माची आचारनीती अतिशय महत्वपूर्ण असते, असे वेबरने सूचित केले.

प्रॉटेस्टंट नीतिशास्त्राची (आचारशास्त्राची) वैशिष्ट्ये

वेबरच्या मते, प्रॉटेस्टंट आचारनीतीमध्ये विविध वैशिष्ट्ये आढळत असून त्याद्वारे भांडवलशाहीचा विकास घडून आला. ती वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वेळ हेच धन आहे. (Time is Money)

२. प्रामाणिकता सर्वोत्तम नीती आहे. (Honesty is the best Policy)

३. धनातूनच धनाची वृद्धी होते. (Money grows Money)

४. पत अथवा प्रतिष्ठा ही संपत्ती आहे. (Credit is Money)

५. कार्यच पूजा आहे. (Work is Workship)

६. एक पैसा वाचवणे म्हणजे एक पैसा कमावणे होय. (A Penny saved is a Penny gained)

मैक्स वेबरने भांडवलशाहीशी निगडित वरील सर्व आर्थिक नीतितत्वे बँजामीन फ्रॅकलिन यांच्या आत्मचरित्रामधून घेतली असून फ्रॅकलिनची श्रम व भांडवलासंबंधीची अभिवृत्ती भांडवलशाहीच्या वैशिष्ट्यांचे आदर्श प्रारूपच मानता येईल. धन अथवा संपत्तीला फ्रॅकलिनने दिलेले महत्व आणि धनाविषयीची अनुकूलवृत्ती ही भोगविलास प्रियतेचा परिणाम नाही, तर तो धार्मिक शिकवणुकीचा प्रभाव आहे असे वेबरला वाटते.

रिचार्ड बॅकस्टरने खेळेचा दुरुपयोग करणे हे सर्वांत मोठे पाप अमृत कठोर परिश्रम हीच परमेश्वर भक्ती होय असा विचार मांडला आहे. वेबरच्या मते, बॅकस्टरच्या धनसंचय आणि ऐहिक श्रम याबाबतच्या शिकवणुकीत प्रॅटिस्टंट आचारशास्त्राचे सर्व सार प्रकारलेले दिसून येते.

मैंवस वेबरने प्रॉटीस्टंट नीतिशास्त्राची वरीलप्रमाणे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये विशद करून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडे आपल्या जीवनात यशस्वी होण्यासाठी व्यवस्थित आचरण, सचोटी, प्रामाणिकता, कार्यकुशलता इत्यादी गुणांची आवश्यकता असल्याचे स्पष्ट केले. व्यापारक्षेत्राच्या संदर्भात सदैव कार्य करीत राहणे, लवकर झोपी जाणे व लवकर उठणे, आपल्या कार्यावर आपली निष्ठा हवी, प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या व्यवसायक्षेत्रात अधिक निष्ठा दाखविली पाहिजे. परिश्रमातूनच ईश्वरप्राप्ती होते अशी 'प्रॉटीस्टंट आचारनीती' विशद केली. यालाच व्यवसायनीती (Vocational Ethics) असे नाव दिले. खांडवलशाहीच्या विकासात प्रॉटीस्टंट आचारनीती खूपच प्रभावशाळी असल्याचा निर्वाळा वेबरने दिला आहे.

वेबरन दिला आहे. मॅक्स वेबरचे प्रॉटेस्टंट धर्मातील विचार हे कॅलविन विचारसरणीवर आधारित आहेत. उदा. (१) परमेश्वराने हे जग निर्माण केले असून तो स्वतः विश्वातील निरंकुश व सर्वथेष्ठ आहे. तोच विश्वाचा मालक आहे. (२) या सर्व शक्तिमान परमेश्वराने मानवजन्मापूर्वीच त्याच्या कपाळावर त्याचे भाग्य लिहून ठेवलेले असते, त्यानुसार तो मोक्ष मिळविणार की नरकात जाणार हे ठरलेले असते. (३) ऐहिक वस्तू, अयोग्य मानवी स्वभाव आणि मांस हे पापनिर्दर्शक सूचक आहे. (४) आपल्या स्वतःच्या गौरवासाठी ईश्वराने हे जग निर्माण केले आहे. (५) व्यावसायिक सफलता प्राप्त करणे हीच खरी ईश्वरी सेवा होय. (६) कर्जाऊ पैसे देणे व त्यावर व्याज घेणे हे योग्य आहे. (७) कार्याच पूजा आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, प्रॉटेस्टंट धर्माची मूळ प्रेरणा ही भांडवलशाहीच्या प्रेरणेशी अनुकूल अशीच होती. मानवी जीवनाला बुद्धिमत्तेच्या पायावर उभे करण्याचे कार्य आणि व्यवसायाला नैतिक अधिष्ठान देण्याचे कार्य यांसारख्या गोष्टी प्रॉटेस्टंट धर्माच्या आचारशास्त्रातूनच निर्माण झाल्या. या धमने मानवी व्यवसायाला पवित्र जबाबदारीच्या संदर्भात स्वीकारले. या पाश्वर्भूमीवर वेवरने प्रॉटेस्टंट धर्माचा उल्लेख भांडवलशाहीची प्रेरणा असा केला.

अशा प्रकारे प्रॉटिस्टंट धर्मातील नीतिशास्त्र आणि भांडवलशाहीचा उदय यामधील पास्यासंबंध समृद्ध केल्यानंतर वेबरने इतर धर्मातील प्रॉटिस्टंट धर्मतत्त्वासारखी भांडवलशाहीला पोषक अशी तत्वे आवळतात का, याचा शोध घेतला. त्यासाठी त्याने पुढील उदाहरणे दिली आहेत.

१. वेबच्या मते, भांडवलशाहीचा सर्वात जास्त विकास इंग्लंड, अमेरिका, हॉलंड इत्यादी देशांत झाला. काण तेथील लोक प्रॉटेस्टंट पर्माचे अनुयायी होते. याउलट, इटली, स्पेन इत्यादी देशांत कॅथोलिक पर्माचे अनुयायी असल्याने तेथे भांडवलशाहीचा विकास झाला नाही.

२. त्याच्या मते, हिंदू धर्मातील कार्य सिद्धांतामुळे हिंदू समाजाचा आर्थिक विकास होऊ शकला नाही. यामधील भौतिक प्रगतीपेक्षा पारमार्थिक उद्दिष्टांना महत्त्व देण्यात आल्याने धार्मिक नियमांच्या पालनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. याचा परिणाम म्हणजे भारतीय समाजात जातिव्यवस्था निर्माण झाली व दीर्घकाळपर्यंत टिकून राहिली. या सर्व गोष्टी आर्थिक प्रगतीला मारक होत्या. यामुळे च हजारो वर्षांची सांस्कृतिक परंपरा असूनही भारत देश आर्थिक क्षेत्रात पाठीमागे राहिला.

३. वेबरच्या मते, प्रॉटेस्टंट धर्माला धनवान लोकांनीच आपलेसे मानले. कारण अधिक धनवान होण्यासाठी हा धर्मच त्यांना अधिक उपयुक्त वाटला. त्यामुळे त्याने धर्म हे एक विकासाचे प्रमुख कारण मानले.

४. वेबरने असे प्रतिपादन केले की, परंपरावाद हा भांडवलशाहीच्या विकासातील प्रमुख अडथळा असतो. धार्मिक विचारांपेक्षा धार्मिक स्वार्थ कार्य करण्यास प्रेरित करतो. हेच धर्माच्या समाजशास्त्राचे मूलभूत तत्त्व आहे.

५. प्रॉटेस्टंट आचारनीतीच्या अभावामुळे इतर धर्मांच्या अंतर्गत भांडवलशाहीचा विकास होऊ शकला नाही.

मैक्स वेबरच्या प्रॉटेस्टंट आचारशास्त्र आणि भांडवलशाही यासंबंधीच्या वरील चर्चेवरून आपल्या असे लक्षात येते की, प्रॉटेस्टंटवादी आणि त्याची आर्थिक नीतितत्त्वे ही भांडवलशाहीच्या उदयामागची निश्चित अशी जोमदार शक्ती होती. प्रॉटेस्टंट नीतिशास्त्र आणि भांडवलशाही यांच्या परस्परसंबंधावर चर्चा करताना वेबर असे सूचित करतो की, भांडवलशाहीचा विकास हा ज्या देशात प्रॉटेस्टंटवादी विचाराला अधिक मान्यता आहे, अशा अमेरिका, इंग्लंड इत्यादी देशांत वेगाने झाला, तर इटली, स्पेन या देशांत कॅथोलिक नीतितत्त्वाचा प्रसार झाला असल्याने तेथे भांडवलशाही अपयशी ठरली.

मैक्स वेबरच्या धर्मविषयक विचारांचे मूल्यमापन

वेबरने प्रॉटेस्टंट धर्मावरोबर चीनमधील कन्फ्युशियन धर्म, तसेच बौद्ध धर्म, हिंदू धर्म, इस्लाम धर्म यांसारख्या अन्य धर्मांचा अभ्यास करून नैतिक तत्त्वांचा संबंध अर्थव्यवस्थेशी असतो, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, धार्मिक व्यवस्था ही अर्थव्यवस्थेस निश्चित करते. याउलट, कार्ल मार्क्स आर्थिक व्यवस्थेस धर्म, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक संरचनेचा निर्णयिक घटक मानतो.

वेबरच्या मते, भांडवलशाहीच्या विकासात प्रॉटेस्टंट धर्माचे योगदान अधिक असल्यामुळे आज आपणास भांडवलशाहीचे विकसित रूप पाहावयास मिळते. याउलट, मार्क्सवादी विचारसरणीनुसार भांडवलशाहीच्या विकासामुळे च प्रॉटेस्टंट धर्माचा विकास होऊ शकला. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थाच प्रॉटेस्टंट आचारनीती विकसित करू शकली.

वेबरच्या मते, आर्थिक व्यवस्थेत आणि सामाजिक जीवनात धर्माचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. याउलट, मार्क्स धर्माला सामाजिक प्रगतिपथावरील एक अडथळा मानतो. वेबरने

भांडवलशाहीला एक तार्किक प्रक्रिया मानले, तर मार्क्सने या प्रक्रियेस शोषणाची प्रक्रिया असे संबोधले.

शेवटी मॅक्स वेबर असे सांगतो की, भांडवलशाहीचा विकास हा प्रॉटेस्टंट धर्माच्या प्रभावी घटकामुळेच झालेला पाहावयास मिळतो. तो जरी विकासातील निर्णयिक घटक नसला, तरी त्याचे महत्त्व नाकारता येत नाही. भांडवलशाहीचा विकास अधिक प्रमाणात प्रॉटेस्टंट धर्माच्या देशांमध्येच झाला. याउलट, कार्ल मार्क्सच्या मते, 'धर्म म्हणजे अफूची गोळी आहे', तो निरर्थक तर आहेच, शिवाय तो प्रगतीच्या मार्गातील अडथळा आहे. काण तो व्यक्तींना आपल्या जीवनाविषयी उदासीन बनवतो. हा मूलभूत फरक वेबर आणि मार्क्सच्या विचारसरणीत आहे.

वेबरने मांडलेल्या प्रॉटेस्टंट आचारशास्त्र आणि भांडवलशाही (Protestant Ethics and Capitalism) या विचाराच्या वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, वेबरने धार्मिक शिकवण व आर्थिक प्रगती यांच्यात दर्शविलेला संबंध निश्चित करण्यात कोणताच भरीव आधार नाही. वेबरचा हा विचार म्हणजे मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिक वादाचे खंडन आहे, असाच ग्रह झालेला आढळतो.

शेवटी असा निष्कर्ष निघू शकतो की, वेबरने सांगितलेल्या प्रॉटेस्टंट धर्माच्या आचारशास्त्रात 'कर्म हीच ईश्वरपूजा आहे' हे तत्त्व आढळते. या तत्त्वामुळे कर्म करण्यास उत्तेजन मिळते आणि त्यामुळे आर्थिक लाभ होऊन सुखी जीवन जगता येते. मॅक्स वेबरचे प्रॉटेस्टंट धर्माविषयीचे विधान जवळजवळ आधुनिक धर्माला लागू पडते. अर्थात, मॅक्स वेबरचा हा धर्मविषयक विचार कार्ल मार्क्सच्या विचारांशी पूर्णपणे विरोधी आहे.

(क) अधिकाराचे प्रकार

मॅक्स वेबरने सामाजिक व्यवस्था आणि सामाजिक क्रिया यांवर भाष्य करताना अधिकार किंवा सत्ताविषयक संकल्पना प्रतिपादन केली आहे. त्याच्या मते, समाजातील सत्ता ही प्रामुख्याने आर्थिक गोष्टीवर आधारित असते. त्यानुसार ज्यांच्याजवळ अधिक संपत्ती असते असा वर्ग स्वतःच्या हातामध्ये सत्ता केंद्रित करतो, तसेच तो मजूर वर्गवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतो. समाजव्यवस्थेत असे चित्र नेहमीच असल्याचे आढळून येते. या सत्तेचा अथवा अधिकाराचा संबंध सामाजिक नियंत्रणाशी असतो. त्याने अधिकाराचे काही 'आदर्श प्रास्त॑प' (Ideal Types) निर्माण केले व त्याद्वारे समाजात तीन प्रकारचे अधिकार अस्तित्वात असतात, असे मत त्याने मांडले. ते तीन प्रकार म्हणजे - (१) पारंपरिक अधिकार (२) विभूतिमत्त्व (दैवीगुणाधिष्ठित) अधिकार आणि (३) कायदेशीर (वैधानिक) अधिकार.

मॅक्स वेबरने अधिकार अथवा सत्तेचे वरील तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे विशद केले आहेत.

१. पारंपरिक अधिकार (Traditional Authority) : वेबरच्या मते, "समाजात